

Smidesförordningen och hoppet för Skelleftebygden, ett drygt sekel före Boliden och mer än två innan Northvolt

Av

Eric Burström Innervik Skellefteå

Det händer mycket i norra Sverige just nu och alla gamla metallurger skulle vilja vara unga igen och ta del i Hybrit och H2GS i Norrbotten. I Skelleftebygden händer det också väldigt mycket. Det räcker med att säga Northvolt. Man räknar med en befolkningsökning från dagens 75 000 personer till uppåt 100 000 inom några år. Det finns fortfarande människor här som tror att det är som när Algots skulle etablera sig i stor skala i Skellefteå eller Stålverk 80 för Luleåborna, att det bidde ingenting, men med Northvolt tror vi de flesta att framtiden är lysande och att batterierna är vår räddning.

För drygt tvåhundra år sedan fanns järnbruk i södra Västerbotten men i norra fanns bara myrmarker, några sågverk och en massa mygg. Så kanske det kändes. Jennigs och Finlay fick masugnsprivilegier för Robertsfors 1758 och 1792 fick den nye ägaren Lefv bure tillstånd till både stångjärnshammare och manufaktur. Samme ägare fick också 1798 privilegier för smide i Johannisfors och i Hörnefors hade några Umeåbor fått privilegier för smide 1775.

Men år 1803 kom kungl. Majt att utfärda den s.k. smidesförordningen som innebar friare etableringsmöjligheter för järnbruk vilket medförde ansökan om fyra nya bruk i Västerbotten. Sävar och Rödåfors utanför Umeå samt Bondhammar och Bureå Jernverk utanför Skellefteå. Endast Sävar kom i gång med egentlig produktion.

Bondhammar skulle ligga en mil nordväst om Skellefteå i utloppet från sjön Varuträsk och fick 1806 privilegier för 450 skeppund stångjärnssmide och en ämneshärd för 300 skeppund samt verkstäder för ämnesjärnsförädling. Namnet kom sig av att 14 av initiativtagarna var bönder i Kåge by och där ägde de ett sågverk i den s.k. Holmforsen i Kåge älv. För att anlägga ett bruk så måste man ha vattenkraft och skog så man köpte då upp den gamla vattendrivna sågen vid Varuträsket. Tackjärnet skulle man få köpa från Grythytte och Nya Kopparbergs bergslager. Förutom sjötransporten till hamnen i Kåge skulle tackjärn och andra varor transporteras landvägen till bruket. Det fanns ingen väg så därför blev man tvungna att bygga en ny väg den dryga milen genom skog och myrmarker. Lämningar av kavelbroar över myrar kan fortfarande spåras i terrängen. Man startade byggnationerna och sågade allt virke till bygget i den gamla sågen. Trots kriget och de dåliga tiderna slutfördes vägen 1808, bygget av smedjan fortsattes och 1823 meddelade bergmästare Quensel att smidet borde komma igång 1 november samma år. Men det blev aldrig något järnsmide.

Även i Bureå fick man 1806 privilegier för ett järnbruk i samma skala som Bondhammar. Bureå ligger två mil sydost om Skellefteås stadskärna. På orten fanns under medeltiden birkarlar som sålde och köpte av samerna och här fanns på slutet av 1300-talet Olof Herseson, anfadern till alla i Buresläkten som upptecknades av Johan Bureus på 1600-talet. Intressant nog visar DNA-tester att de flesta i Skelleftebygden har aningar från denne man. På fjortonhundratalet fanns här ett klosterhärbärge och i slutet av 1700-talet, nämligen 1794, anlades en vattensåg vid Strömsholmen, tre kilometer uppströms Bureälven.

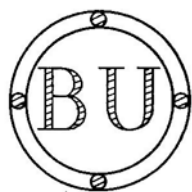
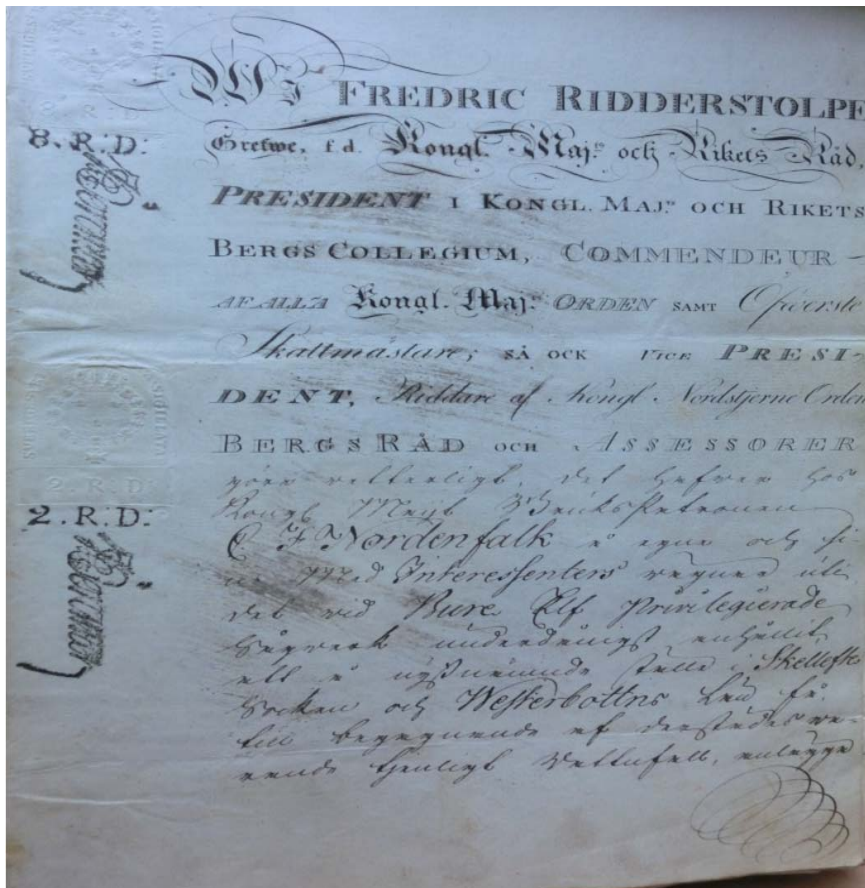
Ett finbladigt sågverk anlades av brukspatron Olof Tjärnström och en delägare. Sågen kom så småningom att byggas ut och utvecklas till en av bygdens största arbetsplatser med förutom stort sågverk även träsliperi och pappersmassatillverkning under 1900-talet. Sågverket köptes upp 1965 av Mo och Domsjö och lades ned 1975.

Men det var järnverket jag var intresserad av så nu sitter jag här med originaldokument i Bure arkiv och stångas med den svårlästa skönskriften från 1800-talets början.

År 1804 ansöker Brukspatronen Karl Fredrik Nordenfalk från Gålsjö bruk i Ångermanland, kopverdiekaptenen Johan Wikner från Fantskog i Ångermanland och Bruksinspektör Gabriel Sundbaum från Bureå i Västerbotten att få uppföra stångjärnssmide och manufaktur i Bureå. Nordenfalk vid Gålsjö bruk tillverkade stångjärn, Wikner tillhörde tydligen handelsflottan medan Sundbaum fanns på plats i Bureå. Järnverket skulle ha legat på norra sidan av Bureälven vid Strömsholmen och vattenhjulen till hamrarna skulle försörjts av samma damm som den tio år tidigare anlagda sågen.

Fig 1. Bureå älv och läget för bruket

Järnstämpel för Bureå

Fig 2. Privilegiebrevet från 1806 och järnstämpeln

Bergmästare Quensel utredde under maj och juni 1804 förutsättningarna för etableringen av en produktion om 450 skeppund stångjörn och 300 skeppund smidesjärn i två härdar. En del kronoskog fanns tillgänglig men totalt förhandlade Quensel med 148 bönder i 14 byar om leverans av kol och kolved till bruket. Dokumentet som skrevs under av alla dessa bönder är intressant: *I händelse Bure sågverk intressenter vinna tillstånd att anlägga jernverk i Bure elf, lowa wi undertecknande hemmansägare af sina skatteskogar till samma inrättning lefwerera kol och kolved de tider som därtill tillfälle gifves, så mycket som vad skogarnas bestånd i längden kan förenas med de priser wi efter och omständigheter kunna öfwernskomma samt kontant betalning så snart lefwereringar skedt, men med ett utelägeliga villkor och förbehåll, at ingen må af en sådan orsak äga rättighet att tvingas av till större betalningar än wi själfwa vilja göra.....*

Tolkningen av texten kanske inte är hundra procentigt korrekt men man ser att bönderna tydligen inte var helt entusiastiska inför att bli tvungna att leverera kol. En överslagsberäkning baserat på uppgifter i Hildebrands Svenskt Järn visar på ett behov av ett par tusen

kubikmeter träkol per år eller i genomsnitt 30 dagsverken per bonde för fällning och kolning. Sedan hade man också konkurrensen från den lönsamma tjärbränningen. Innerviksbönderna ville exempelvis inte släppa till uttag av kolved från Bureberget då det var där man just hämtade ved till tjärbränningen!

Privilegiet utfärdades 1806 och innehöll tillståndet om 750 skeppund smide samt redovisningen av Quensels undersökningar. Tackjärn skulle man få köpa från Nya Kopparbergs bergslag *så mycket tackjärn som för det nu tillåtna smidet kan erfordras.*

Så tar jag bilen och åker milen från Innervik till Bureå och uppsöker en vän som visste var gamla sågen låg och även där man byggde på järnbruket. Den gamla och vackra herrgårdsbyggnaden på Strömsholmen finns kvar och man kan se rester av stenläggningar för kanaler till vattenhjulen. Solen speglar sig i den snabbt rinnande älven och man förstår att det måttliga flödet säkert var perfekt för att driva några vattenhjul.

Strömsholms herrgård, Bureå kvarn och Bureå finbladiga vattensåg, uppförd år 1843.

Fig 3. Strömsholms herrgård

Fig. 4. Bureälven med lämningar av vattenrännor

Stålkonjunktoren hade varit fantastisk i slutet av 1700-talet men i början av 1800-talet kom Napoleonkrigen och kontinentalblockaden som följde av slaget vid Trafalgar 1805. Man började dock bygga på järnbruket men så kom kriget mot Ryssland 1808 och Quensel nämner 1810 att anläggningarna förstördes till ett värde av 1000 riksdaler banko.

Det var dramatiska tider 1808 – 1809. Svenska trupper skickades till Finland i juni 1808 och mötte ryska trupper vid Vasa där en av min anfäder korpralen Johan Jonsson Lund från Frostkåge stupade. Nästa år kom ryssarna och anföll Skellefteå från två håll. Från norr kom man att möta den svenska armén under Överstelöjtnant Furumark vid Lejonströms bro men på grund av underlägsen styrka tvingades han med sitt manskap fly söderut, men den söderut flyende svenska hären stoppades av en rysk avdelning som gått över isen från Kåge till Bureå och påträffade Furumark i Innervik, femhundra meter från vår nuvarande bostad.

Brukspatron Sundbaum begärde 1809 uppskov med utskylder under tre år men avsåg att starta en eller två härdar under denna tid. Så blev dock inte fallet, 1817 begär han att för alltid få nedlägga sin smidesrättighet men ångrar sig och anhöll att få ha kvar förmånen att framdeles uppbygga manufakturverket med inköpt stångjärn.

Under kriget utsattes befolkningen för stora påfrestningar pga krav att underhålla trupperna. Både leverans av livsnödvändigheter som mjöl och kött, men även furage och skjutstjänster tog hårt på allmäntillståndet hos människorna. Åtminstone var dödligheten i rödsot stor åren under och närmast efter kriget.

Jag tror knappast att mina förfäder tyckte att Bureå Jernverk var lika stort och omvälvande som Boliden eller Northvolt, men om man får räkna träkol (TK) som en miljöneutral produkt så visst hade det varit trevligt med ett TKGS även på den tiden.

Referenser:

P Nordberg, Forna Järnbruk i Norr- och Västerbotten, Almqvist och Wiksell, 1957

Per André, Bondhammar 1804 – 1823, Skellefteå 2017

Bure Arkiv Hemsida <https://burearkiv.se>

Bure Arkiv, Originalhandlingar för Bure AB

KG Hilderbrand, Svenskt Järn, Sexton och sjuttonhundratals, Exportindustri före industrialismen, Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie 20, Södertälje 1981

Fahlgren, Skellefteå Sockens Historia, Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB Uppsala 1956

Rödsot under och efter 1808 – 1809 års krig, enl. släktforskning av L Burström